

³⁹ Skrzypek A. Strategia pokoju. Radziecka pokityka zbiorowego bezpieczeństwa w Europie. 1932-1939. Warszawa, 1979; Materski W. Polsko-radziecka wymiana więźniów politycznych w latach 1921-1937 // Z pola walki. 1977. № 1. S.112-126.

⁴⁰ Zelt J. ... und nicht vergessen - die Solidarität. Berlin, 1960; König G. Der Kampf der Roten Hilfe Deutschlands gegen die Klassenjustiz der Weimar Republik und für die Freilassung der proletarisch - politischen Gefangenen in der Periode der Weltwirtschaftskrise. 1929-1932. Weimar, 1966; Jahn G., Shaaf H.-W. Die Unterstützung Sowjetrusslands durch die deutsche Proletariat in der Jahren der Revolutionären Nachkriegskrise // Die Grosse Sozialistische Oktoberrevolution und Deutschland. Berlin, 1967. Bd.2. S.117-149.

⁴¹ Шарапов Г.В. Критика антикоммунизма по аграрному вопросу. М., 1966; Чернобаев А.А. Проблема комбедов в современной буржуазной историографии // Вопросы истории. 1975. № 11. С.30-33; Березовчук М.Д. Антимарксистська американська історіографія про діяльність організацій сільської бідноти на Україні // УДЖ. 1988. № 7. С.78-91.

⁴² Безродный Е.Ф. Участие Советской Украины в международных связях СССР (1923-1929 гг.): Автореф.дис. ...д-ра ист.наук. К., 1990.

⁴³ Кульчицкий С.В. Формування економічного фундаменту тоталітаризму в Радянській Україні // Другий міжнар. конгрес українців. Львів, 1994. С.36-43; Його ж. Концепція «кооперативного соціалізму» // УДЖ. 1995. № 2. С.3-16; Його ж. Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919-1928). К., 1996 та ін.

⁴⁴ Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація в УСРР: Автореф.дис. ...д-ра ист.наук. К., 1993; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу: Автореф.дис. ...д-ра ист.наук. Харків, 1994.

⁴⁵ Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. К., 1998.

⁴⁶ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ століття. К., 1994; Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К., 1955.

⁴⁷ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. К., 1995.

⁴⁸ Марочко В.І., Чирко Б.В. Національні виміри голодомору в Україні 1932-1933 рр. (Документальна розповідь) // Відродження. 1992. № 8. С.60-68; Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-

1990 роки). 1994; Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття). К., 1995.

⁴⁹ Наседкина Л.Д. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины. 20-е. - начало 30-х годов: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. К., 1993; Калакура О.Я. Українська колонія в 1917-1939 роках: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. К., 1995; Мельник Н.І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини в Україні в 20-30-х рр.: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. К., 1996; Балуба І.А. Польська національна меншина України в 20-30-ті рр. ХХ ст.: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. К., 1977.

⁵⁰ Орлянский В.С. Национальные меньшинства юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. К., 1992; Черкаський А.В. Національно-культурне будівництво на Півдні України в 20-ті роки: Автореф.дис. ...канд.ист.наук. Одеса, 1994.

⁵¹ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). К., 1995.

⁵² Осташева. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 - поч. 30-х рр. ХХ ст.): Автореф.дис. ...канд.ист.наук. Дніпропетровськ, 1996.

⁵³ Голуб А.І., Іваненко В.В., Польовий Л.П. Інтернаціоналізм - химера чи реальність? // УДЖ. 1999. № 2/3. -С.3-4; Михальчук Василь. До статті «Інтернаціоналізм: химера чи реальність?» // УДЖ. 1996. № 1. С.143-149.

⁵⁴ Іваненко В.В., Голуб А.І. Джерело народної дипломатії. Міжнародні зв'язки трудящих України в 20-30-ті роки. Дніпропетровськ, 1992.

Олег Клименко

ГРОШОВІ ДОКУМЕНТИ ОУН — УПА 1939–1952 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Предметом даного дослідження є історичні джерела особливого виду - паперові грошові документи ОУН-УПА (бофони), які використовувало підпілля у 1939-

1952 рр. для отримання готівки, а також пов'язана з їх випуском та функціонуванням документація: накази, фінансові інструкції, зобов'язання теренових господарчих органів тощо, а також історіографія питання, що вивчається.

Бофони (скорочення слів "бойовий фонд") - це однобічні, рідше двобічні, грошові документи (квитанції) з оунівською чи національною символікою й відповідними написами "бойовий фонд ОУН", "революційний фонд ОУН", "національний фонд ОУН" і т. п., або тільки з символікою без написів, з фіксованими номіналами (чи без них), які уповноваженні особи від імені ОУН видавали населенню за внесені добровільно, стягнуті як контингент, реквізовані кошти, у вигляді готівки, іноді продуктів харчування, одягу, тощо. ОУН використовувала їх також у своїй агітаційно-пропагандистській роботі.

Етимологія слова "бофон" така. У різні періоди діяльності ОУН фонд мав різні назви: "бойовий", "визвольний", "революційний", "національний". Незважаючи на цю різноманітність назв, виділився і завоював найбільшу популярність термін "бойовий фонд". Це сталося мабуть, через те, що вживали його частіше. Для зручності, як це буває у військових, виникло скорочення, а голосний звук "о" мінявся на "і" або на "є", "и" залежно від краю, де функціонували грошові знаки. В результаті у Галичині їх стали називати "бефонами" або "бифонами", а на Волині, Рівненщині, Житомирщині та білоруському Поліссі - "біфонами". Такої думки притримуються автори книги "Гроші в Україні"¹. До того ж, зазначені мовні різновиди швидко перекочували в повстанські документи та літературу підпільних авторів, пізніше - у видання української діаспори.

Автор, щоб уніфікувати термінологію та позбутись небажаних варіантів, що можуть призвести до спотворення змісту, повернувся до терміну "бофон" який вважає першоджерельним.

За нашими підрахунками оунівське підпілля за період 1939-1952 рр. випустило для своїх потреб до 500 найменувань бофонів, які використовувались щонайменше у 12 областях України та Білорусії, а також частково на території Польщі, Чехії, Словаччини, Австрії та Німеччини.

Паперові грошові знаки ОУН є документами певної військово-політичної формації, що відігравали у названий хронологічний відрізок часу важливу роль в системі соціально-економічних відносин. Оскільки ОУН-УПА не мали своїх грошових знаків у класичному розумінні цього слова, бофони стали єдиними документами, що найбільш повно віддзеркалюють матеріальну основу діяльності підпілля, а також відображають політичне, соціально-економічне, певною мірою мистецьке життя відповідної доби.

Дане дослідження базується на вивченні грошових документів, що об'єднуються здебільшого одним регіоном - Західна Україна, який тоді перебував під польською, німецькою та радянською окупацією.

Хронологічні межі джерельної бази дослідження обумовлені існуванням у ці роки підпілля ОУН, яке боролось з ворожими йому силами.

Дана тема до цього часу не стала об'єктом спеціального дослідження в українській та зарубіжній історіографії, хоча частково її аспекти розпорошені у літературі мемуарного характеру, газетних публікаціях та каталогах, а окремий розділ про гроші підпілля подали автори фундаментального видання "Гроші в Україні"².

При аналізі історіографії автор вбачав ознаки наукового підходу до проблеми тільки за наявності у працях дослідників таких аспектів, як:

- характеристика стану підпілля ОУН в Україні в 1939-1952 рр., його структурні підрозділи; проблеми матеріально-технічного забезпечення;

- висвітлення нормативної бази і практики діяльності фінансово-господарських органів ОУН, зокрема використання бофонів;

- конкретні матеріали щодо діяльності підпільних друкарень ОУН, технічних ланок та митців, які займалися проектуванням і виготовленням бофонів;

- заходи спеціальних служб СРСР по компрометації фінансово-господарської діяльності ОУН.

При цьому слід враховувати, що ціла низка історичних, суспільно - політичних, ідейно — теоретичних та інших чинників, пов'язаних з діяльністю ОУН в Україні та в еміграції, з трагічною долею її діячів, зумовила надзвичайну

строкатість у висвітленні різних аспектів історії українського руху Опору, зокрема фінансово — господарської її частини. Адже історіографія проблеми формувалася зусиллями діаметрально — протилежних таборів дослідницьких сил. Один з них, репрезентований творами істориків, громадських діячів з української діаспори, має чітко визначену орієнтацію на ідею незалежності України, нерідко відзначається плюралізмом думок, об'єктивним викладом матеріалу. Щоправда гостра ідейно-політична боротьба між різними політичними силами української діаспори також призводила до суб'єктивізму, нетерпимості щодо позиції наукового опонента. Сторони час від часу звинувачували одна одну у всьляких політичних прорахунках і навіть у “зраді національних інтересів”.

Інший табір дослідників, що працював у специфічних умовах СРСР, як правило, одноостанно виступав з позицій апологетики радянської влади в Україні, а відтак — необ'єктивно, однобічно підходив до оцінки діяльності ОУН, що призводило до відвертої ідеологізації проблеми, до ігнорування історичної правди в інтересах політичного замовлення. Якщо українські радянські історики і порушували побіжно деякі аспекти фінансово-господарської діяльності оунівського підпілля, то тільки під кутом зору протистояння з “буржуазними націоналістами — лютими ворогами українського народу”.

Аналогічно, але з деякими далекоглядними поправками, з врахуванням національних інтересів, komponували історичні дослідження більшість вчених з країн колишнього Варшавського блоку.

Незважаючи на суттєві відмінності між згаданими групами дослідників, подальше вивчення проблеми неможливе без урахування надбань кожної, без подолання притаманних їм ідеологічних нашарувань. Тільки творчо - критичний аналіз наукового доробку зазначених історіографічних течій стане однією з важливих умов поглиблення рівня дослідження проблеми.

Аналізуючи історіографію проблеми, доцільно виділити три етапи її формування, пов'язаних з історичною долею України та українців в її межах і в еміграції.

Перший етап — зародження та становлення історіографії, що охоплює період з кінця 20-х рр. до 1952 р. характеризується формуванням кола проблем та їх розробкою, насамперед, публіцистами ОУН в умовах підпілля в Україні та в еміграції.

Другий етап — з 1952 р. до кінця 80-х рр., пов'язаний з подальшою розробкою проблеми науковцями української діаспори та радянськими істориками, або ж істориками країн Варшавського договору, несе на собі відбиток протиборства не тільки двох вищезгаданих історіографічних течій, а й гострої політичної боротьби всередині еміграції, викликаній подальшою кризою і розколом ОУН та акціями радянських спецслужб по розкладу, компрометації, а іноді й фізичному знищенню окремих оунівських авторитетів.

Третій етап розпочався після проголошення суверенітету України 24 серпня 1991 р. характеризується новими підходами розв'язання наукової проблеми шляхом критичного поєднання зусиль вітчизняних вчених і дослідників діаспори у єдину течію студіювання, актуалізацією і практичною цінністю досліджень.

Перший етап історіографії проблеми настає після створення ОУН у 1929 р. і закінчується припиненням організованої діяльності оунівського підпілля в Україні в 1952 р. При вживанні терміну “історіографія проблеми” для цього етапу мається на увазі не наявність спеціальних наукових течій або шкіл з окремих аспектів діяльності ОУН (їх як таких не існувало взагалі), а сукупність праць, де висвітлюються фрагменти фінансово - господарської діяльності підпілля.

Завдання ОУН та УПА на різних етапах боротьби українського руху Опору, викладені за допомогою історичного підходу до явищ суспільного життя, містяться в працях визначних діячів організації Ярослава Стецька³, Ярослава Старуха⁴ та Миколи Лебеда⁵. Окрім важливих загальних проблем діяльності підпілля на “економічному відтинку”, в них подані конкретні матеріали щодо організації матеріально-технічного забезпечення УПА, функціонування повстанських “республік” тощо.

Надзвичайно цінною є полемічна праця невідомого підпільного автора з близького оточення С.Бандери “Боротьба

ОУН за владу"⁶, яка була опублікована, очевидно, на початку 1941 р. В ній міститься доволі об'єктивний аналіз внутріпартійної боротьби ОУН, що призвела в кінцевому рахунку до розколу організації, а також показано переваги бандерівського напрямку як найбільш революційного. В праці висвітлені окремі аспекти діяльності фінансової та бойової референтур ОУН, зокрема здійснення низки експропріаційних заходів з метою забезпечення життєдіяльності організації.

Не менш цікавими і багатими на фактичний матеріал виявилися публіцистичні твори політичних опонентів бандерівців — мельниківців: О. Волянського⁷, Р. Лісового⁸ та О.Шуляка⁹. Використані ними критичні аргументи щодо окремих аспектів соціально - економічної та політичної діяльності бандерівців дають сучасному історик унікальну можливість заглибитись в проблему і отримати інформацію з першоджерел. Таким чином, праці мельниківських і бандерівських публіцистів, більшість з яких належали до ідеологічних органів ОУН (б) та ПУН, незважаючи на деякий авторський суб'єктивізм, привносять ряд фактологічних моментів, котрі могли не дійти до професійних істориків.

Характеризуючи українську радянську історіографію, зауважимо, що внаслідок відомих ідейно - політичних причин в її межах не з'явилося спеціальних робіт, які б містили об'єктивний аналіз діяльності фінансово - господарських органів оунівського підпілля, створення та використання бофонної системи. До того ж, із зростанням ідеологізованості суспільно - політичного життя в СРСР, проблема історії антирадянських рухів народного опору режиму потрапляє до числа суворо заборонених.

Деякі послаблення були зроблені тільки для вчених країн Варшавського блоку. Характерною для цього етапу є брошура чеського публіциста Вацлава Славіка "Справжнє обличчя бандерівців"¹⁰, яка, очевидно, мала за мету скомпрометувати рейди підрозділів УПА на Захід. Вирішуючи поставлене завдання, її автор не обмежився тільки штампованою характеристикою фінансово - господарської діяльності повстанців як "бандитсько-грабіжницької", а вдався до недозволеної деталізації: описав окремі бофони

та вмістив їх ілюстрації.

Оскільки грошові документи ОУН мають ряд спільних рис з військовими грошима, їх вивчення неможливе без використання в методологічному аспекті монографії А. М. Алексєєва¹¹. Хоча автор і виступає з позицій апологетики радянського суспільства, радянської фінансової системи, він все ж таки переконливо довів, що тотальна за масштабами Друга світова війна призвела до того, що випуск військових грошей стає одним з необхідних атрибутів військово - економічної політики більшості воюючих держав. А тому теоретично проблеми військових грошей повинні розглядатися в політичному, соціально - економічному, правовому, а також військовому аспектах. А. М. Алексєєв головну увагу приділив двом визначальним аспектам: соціально-економічному і військово-політичному. На думку автора, соціально - економічний аспект включає в себе мету і завдання мобілізації зовнішніх джерел фінансування військових видатків, а військово-політичний передбачає застосування воєнної валюти в якості оборонної і наступальної зброї в ході ведення війни.

Водночас автор не зміг розв'язати одну із важливих проблем історії військових грошей - питання класифікації бон, яке і до нашого часу залишилося найменш розробленим.

Таким чином, у 40-х роках як оунівська, так і радянська історіографії зробили певний внесок у справу студіювання проблеми.

Наступний етап історіографії внаслідок ще більшого загострення ідеологічного протиборства двох систем з наукового погляду істотно не відрізнявся від попереднього. Хіба що на Заході та в СРСР і країнах Варшавського блоку з'явилося декілька краєзнавчих розвідок та стислих і лаконічних повідомлень про "гроші ОУН", що сприяло появі різних фантастичних домислів.

Видані на Заході великі за обсягом монографії, автори яких аналізували фінансові проблеми рухів Опору окупованих країн Європи часів Другої світової війни, воєнного грошового обігу, несправедливо замовчували наявність в ОУН — бандерівців добре організованих фінансово-господарських органів, які з допомогою спеціальних грошових документів — бофонів та інших форм діяльності зуміли мобілізувати

зувати значні матеріальні ресурси для партизанської боротьби проти нацизму та сталінізму.

Із значної кількості партизанських грошових знаків, сурогатів та грошових документів, що емітували під час Другої світової війни, дослідженими виявились тільки емісії Народно-визвольної армії Югославії.

Значна за обсягом стаття С. Голяша¹² про діяльність підпільних друкарень ОУН побіжно торкається даної проблеми. Вона може стати у нагоді при комплексному вивченні грошових документів, їх ідентифікації з іншою продукцією підпільних друкарень, встановленні авторів, обставин емісії тощо. Окремі фрагменти фінансової діяльності ОУН зафіксовані також в працях П. Мірчука¹³ – історіографа українського руху Опору.

У цілому на публікаціях представників зарубіжних українських організацій відчутно позначився вплив протиріч між політичними партіями діаспори, тому більшість авторів наукових праць дещо обережні в оцінках. Продовжує існувати свого роду неписане стереотипне правило (моральна самоцензура): все, що сказано надто критично супроти ОУН, можуть використати вороги української державності.

На теренах колишнього СРСР інформація про “гроші - бофони” ОУН-УПА з’явилися в художній літературі. Про них вперше написав у своїй повісті письменник Лев Константинов¹⁴, а згодом і Веніамін Рудов¹⁵. У цих документальних творах на так звану “чекістську тематику” бофони служать тільки прикладами для викриття “злочинів” українських націоналістів, які тим і займалися, що “грабували” народ.

У 1973 р. у видавництві Міністерства народної оборони Польщі вийшла друком праця польських істориків А. Щесняка та В. Шоти “Дорога до нікуди” з підзаголовком “Діяльність організації українських націоналістів та її ліквідація в Польщі”¹⁶, яка була написана з неприхильних до української справи позицій і з використанням стандартних для вчених країн Варшавського блоку штампів типу “буржуазні націоналісти-агенти міжнародних розвідок”. Проте тодішня польська влада на вимогу Москви вилучила весь наклад книги і вона стала бібліографічною рідкістю. Мотивом для знищення був, очевидно, багатий фактаж, який міг би

так чи інакше пролити світло на справжній стан справ. Для прикладу, в ній навіть була опублікована директива керівника ОУН Закерзоння Я. Старуха щодо ведення матеріально-технічного забезпечення в польських населених пунктах, у якій вимагалось при здійсненні вказаних заходів застосовувати розписки та бофони. Книга на 587-сторінках переповнена матеріалами, взятими, головним чином, з архівів спецслужб комуністичної Польщі, вступила у протиріччя із заголовком “Дорога до нікуди”. Напевне у її читачів виникало резонне запитання: “Навіщо було писати таку велику працю про ОУН-УПА, коли її шлях завідомо стелився до нікуди?”

У той же час, у 80-х рр. працями істориків Р. Тхоржевського¹⁷ та Д. Сенкевича¹⁸, присвяченими загальним проблемам класифікації та методики дослідження грошових знаків і бон, був закладений певний методологічний фундамент вивчення боністики.

Після проголошення Україною державного суверенітету розпочався новий етап у вивченні проблеми. Він характеризується підходом до неї як до окремої галузі соціально-економічної історії нашої держави, яка доволі ефективно може студіюватися і через національно-самобутні продукти підпілля - бофони, важливі боністичні джерела. З’являються перші спеціальні праці, які засвідчили про додання усталених ідейно-політичних стереотипів, притаманних радянській історіографії. Виникає реальна можливість синтезувати кращі надбання вітчизняної й закордонної гілок історіографії питання та розробити основні засади його дослідження.

У 1991 р. виходить праця Р. Тхоржевського “Паперові гроші України”¹⁹, де здійснена перша спроба узагальнити відомі на той час історіографічні надбання з цієї проблеми й, одночасно, проаналізувати нові археографічні - боністичні пам’ятки. Р. Тхоржевський першим з вітчизняних вчених визнав за грошовими документами ОУН право бути об’єктами боністики.

Важливим явищем в історіографії українського руху Опору став вихід монографії В. Косика “Україна під час другої світової війни (1938–1945)”²⁰, у якій подано окремі фрагментарні матеріали використання бандерівцями своїх грошових документів. Учений, оперуючи документами, пе-

реконливо довів, що ОУН (б) взаємодію з німцями розглядала тільки як чинник розбудови нашої державності. А оскільки вже на початку воєнних дій на українських землях така співпраця внаслідок негативної позиції німецьких керівників виявилася неможливою, певна взаємодія перейшла у велике збройне протистояння. Наведені в монографії матеріали свідчать про масштаби підпільної та збройної боротьби українських націоналістів. Користуючись німецькими документами, учений подає широку панораму цього руху на різних частинах української території і в цьому контексті порушує окремі аспекти проблеми матеріально-технічного забезпечення ОУН та УПА. Автор підкреслив, що німецькі спецслужби педантично фіксували будь-які прояви фінансової діяльності оунівців з використанням бофонів і здійснювали репресивні заходи щодо організаторів збору коштів.

Відродно, що тема грошових документів ОУН-УПА знайшла своє висвітлення у фундаментальній праці колективу авторів під керівництвом М. Дмитрієнко "Гроші в Україні"²¹. Досягненням дослідників є те, що вони проаналізували і ввели до наукового обігу цілу низку невідомих досі науковцям бофонів з архівів колишнього КДБ, а також, використавши свідчення авторитетного керівника ОУН В. Кука, об'єктивно змалювали доволі складні й трагічні картини боротьби українського руху Опору, які спонукали до появи цих національно - самобутніх продуктів підпілля. Можна з певністю ствердити, що поява в академічному виданні спеціального розділу про гроші підпілля, ввело до наукового обігу маловідомий фінансовий документ, який здобув "прав громадянства" у вітчизняній науці. Поряд з усім позитивним, слід зазначити, що через недостатню джерельну базу вчені розглянули 350 з 500 знаків, що функціонували, науковцям не вдалося уникнути деяких неточностей у класифікації грошових документів.

Аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що на всіх трьох етапах її розвитку бофони були предметом наукових досліджень тільки побіжно, тобто не вивчалися системно, комплексно, а спорадично і фрагментарно, що давало уявлення про окремі, до того ж майже не пов'язані між собою аспекти їх функціонування. Автор статті спробував лік-

відувати прогалини у вивченні бофонів у монографії "Грошові документи ОУН (бофони) 1939-1952 років"²².

При визначенні джерельної бази дослідження автор керувався певними методологічними орієнтирами. Головними серед них є принципи об'єктивності, єдності історичного та логічного, соціально-економічної та політико-ідеологічної зумовленості функціонування бофонної системи ОУН. При цьому враховувалося, що ці чинники, особливо політико-ідеологічні, наклали відповідний відбиток на джерельну базу, яка була у розпорядженні автора. Тому наукове дослідження грошових документів ОУН здійснювалося шляхом ретельного аналізу всіх наявних джерел, які містили ту чи іншу інформацію з проблеми, що дозволило вивчити залучені джерела комплексно, простежити у взаємозалежності й взаємообумовленості їх окремі складові елементи. Джерела вивчення грошових документів ОУН були виокремлені в такі групи: архівні матеріали; публікації тогочасної преси (офіційні періодичні видання СРСР та видання політичних організацій української діаспори); грошові документи ОУН (бофони), які зберігаються в музеях, приватних колекціях та добірках архівів СБУ; офіційні збірники документів ОУН та УПА; мемуарна література; каталоги та альбоми.

Історія ОУН-УПА залишила певний документальний слід. Нині у складі національного архівного фонду України перебуває значна кількість документів, що з різних боків відображають цей історичний феномен збройної боротьби українського народу за незалежність.

Архівні джерела мають ряд переваг над іншими матеріалами з погляду їх змістовності, конкретики й безпосередності. Вивчення документів дозволяє простежити хід процесу створення фінансово-господарських органів ОУН, нормативну базу і практику їх поточної діяльності, в тому числі використання бофонів. Ці джерела значною мірою позбавлені суб'єктивізму у порівнянні з мемуарною літературою, або офіційністю урядових видань. Окрім того, переважна більшість оперативних документів спецслужб СРСР та інформаційних матеріалів ряду референтур ОУН свого часу використовувалися для внутрішнього вжитку і мали певні грифи втаємничення, що зумовило їх більшу конкретність, а подекуди - й відвертість у висвітленні тих чи інших

негативних явищ. Пошук архівних документів вівся за ознакою їх відомчої приналежності, тобто з урахуванням причетності конкретних державних інституцій СРСР до боротьби з оунівським підпіллям в Україні. З огляду на відомчу приналежність автор вичленив такі підгрупи архівних джерел: документи центральних державних та партійних інституцій колишнього СРСР, що приймали політичні, економічні і військові рішення щодо ліквідації українського руху Опору; документи та матеріали колишнього КДБ СРСР і його регіональних органів, які безпосередньо вели боротьбу з оунівським підпіллям.

Окремі директивні документи більшовицького режиму щодо стратегії і тактики радянзації західного краю зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) та обласних державних архівах Західного регіону України. В них чітко простежується, що, вступивши у Західну Україну, більшовики були сповнені рішучості, на відміну від своєї порівняно обережної політики в 1939-1941 рр., швидко і безкомпромісно насадити у середовищі націоналістично настроєних західних українців свою владу, тобто домогтися, щоб вони стали відповідними радянській системі та східним співвітчизникам. Своєї мети правлячі кола СРСР досягали шляхом залучення могутнього репресивного апарату.

Не менш цікавими виявилися і доповідні документи радянських партизан щодо боротьби ОУН та УПА з німецькими окупантами²³.

Найбільш значний джерельний потенціал для студіювання порушеного питання мають Державний архів СБУ та архіви УСБУ Західного регіону України, яким передані регіональні архівні фонди колишнього КДБ УРСР. За своїм походженням документальні джерела, де міститься інформація про фінансово-господарську діяльність оунівського підпілля з використанням бофонів, можуть бути поділені на дві групи. По-перше, це документи спецслужб СРСР, що стосуються боротьби з підпіллям ОУН. Найбільш змістовними з погляду наявності конкретно-історичної інформації є їх узагальнюючі матеріали (оперативні донесення, зведення, довідки) про дії ОУН-УПА, проведені енкаведистами операції

проти підпілля, зокрема про викриття підпільних друкарень, господарських схронів, скарбниць. Значний пласт документів і матеріалів, що дає уявлення про специфіку роботи фінансових органів підпілля, піднятий з архівних кримінальних справ на учасників ОУН, які поширювали серед населення квитанції бойового фонду. Так, в архівній кримінальній справі на господарчого ОУН М. Глібка дається розгорнута характеристика фінансової діяльності одного з куршових проводів, а також реагування населення на бофони²⁴.

В оперативних і слідчих документах НКВС - НКДБ фігурують такі тенденційні визначення бофонів: "оунівська облігація", "оунівське грошове зобов'язання", "квитанція, призначена для обміну на гроші, яка поширювалась оунівськими бандитами серед населення як позика"²⁵.

Інша група документів з архівів радянських спецслужб — трофейні фонди. Збір, первинне вивчення та систематизація оунівських документів з метою використання в оперативних заходах, почалися з перших днів боротьби енкаведистів з українським рухом Опору. Серед цього масиву автором віддано пріоритет нормативним документам: накази УПА - "Захід", які регламентують окремі аспекти фінансово-господарської діяльності армії, підпільні фінансові інструкції, накази і зобов'язання теренових господарчих органів, а також зразки бофонів.

Самі ж бофони кваліфікувалися енкаведистами як "антирадянські анонімні документи". Для організації пошуку анонімів їх зразки, як правило, надсилалися з периферії в управління 2-Н МДБ УРСР, де вони аналізувалися за допомогою криміналістичних методик. На даний час Державний архів СБУ володіє найбільш повною колекцією грошових документів ОУН²⁶.

Великий масив документів, які виходили від ОУН-УПА як мілітарно-адміністративної організації, зберігається у 6-ти фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України [Ф.3833, 3834, 3836, 3837, 3838, 3967]. Вони мають виключно трофейне походження, оскільки були захоплені в результаті військових дій, розгрому повстанських відділів, ліквідації їх баз, арештів окремих учасників ОУН та вояків УПА. Проте більшість документів з перерахованих фондів дублюють матеріали, які зберігаються в

ДАСБУ та архівах УСБУ Західного регіону України. Свого часу вони були передані в ЦДАВО колишнім КДБ УРСР для використання в спеціальних акціях по компрометації ідеології українського буржуазного націоналізму.

Невеликі за обсягом масиви документів ОУН-УПА сконцентровані також в ряді обласних державних архівів Західної України. Так, у Державному архіві Рівненської області [Ф.Р-30] та державному архіві Волинської області [Ф.Р-1021] зберігаються документи господарчого відділу УПА — “Північ”, які зводяться здебільшого до актів, звітів, розписок про наявність амуніції, запасів харчів та різного спорядження, а також квитів (квитків) про отриманні кошти на боєвий фонд ОУН.

До цієї групи джерел тісно примикають серійні публікації “Бібліотеки українського підпільника” важливих документів ОУН та УПА, здійснені ЗЧ ОУН²⁷. При користуванні ними дослідникам слід мати на увазі, що вони перед публікацією пройшли певну редакцію і децю відрізняються від оригіналів, створених у вирі боротьби.

Матеріали архівних фондів суттєво доповнюються за рахунок ще однієї важливої групи джерел - періодичних видань. Періодичні видання української діаспори “Сурма”, “Америка”, “Визвольний шлях” та підпільні оунівські часописи “До зброї”, “Хрін” - нерідко публікували зображення бофонів, інші цікаві для дослідника відомості. Зрозуміло, що інформація з періодичних видань, яка торкається окремих моментів фінансово-господарської діяльності ОУН, має фрагментарний характер, подана “по гарячих слідах” подій, відображає здебільшого офіційний оунівський погляд. Проте матеріали періодики містять чимало подробиць, які не зафіксовані в архівних джерелах чи історичних виданнях, дозволяють краще зрозуміти історичну атмосферу, яка входить до поняття “обставини емісій бофонів”.

Для дослідження теми залучалися і такі джерела, як мемуарна література. В більшості активні учасники ОУН-УПА не залишили окремих спогадів, де б авторська увага приділялася саме фінансовій діяльності підпілля. Тому доводилося використовувати мемуари широкого кола осіб, причетних до українського руху Опору, де можна зустріти

згадки про певні аспекти проблеми, що розглядається. У надзвичайно цікавих мемуарах Т. Боровця-Бульби²⁸, Ю.Борця-Чумака²⁹, М. Кольби³⁰, Д. Куп'яка³¹, П. Кекіша³², попри всю фрагментарність висвітлення діяльності фінансової та господарської референтур ОУН, зустрічаються відомості, які дозволяють краще зрозуміти соціально-економічні та політичні проблеми підпілля.

Невеликі спогади відомого діяча ОУН на Буковині П. Василевського — єдині тематичні свідчення, які безпосередньо стосуються проблеми нашого дослідження³³. Автор не вважає бофони грошима у класичному розумінні цього слова, проте допускає, що вони виконували функцію “умовного, суто локального засобу обігу”, тобто ототожнює їх з місцевими бонами. В кінцевому рахунку він все ж таки схиляється до думки, що вони були “облігаціями всенародної позики на потреби УПА, при тім суто добровільної”³⁴.

Його соратник по боротьбі, сотенний УПА М. Симчич - “Кривоніс”, більш послідовний і категоричний у визначенні економічних функцій бофонів, які були у “нашому підпіллі подібно як у більшовиків - облігаціями”³⁵.

З деякими уточненнями стаття П. Василевського була передрукована у 1998 р. в часописі “Воля і Батьківщина”. Редактор Микола Дубас у короткій передмові до неї цілком слушно підкреслив, що бофони - це унікальне явище, яке характеризує форми матеріально-технічного забезпечення національно-визвольної боротьби ОУН-УПА. Проте і він однобічно підійшов до розкриття економічних функцій грошових документів ОУН, відкинувши їх надзвичайні повноваження (реквізиції та контингенти), які були викликані умовами і обставинами боротьби. На думку М. Дубаса, бофони виконували тільки функцію “своєрідних цінних паперів — облігацій чи квитанцій, що засвідчували грошовий або матеріальний (у грошовому вимірі) внесок на потреби повстанців, і водночас були пропагандивними, виховно-ідеологічними засобами боротьби”³⁶.

У свою чергу, журналістка І. Несенюк із Рівного, базуючись на спогадах учасників підпілля, з одного боку надає бофонам статусу своєрідних засобів платежу в розрахунках з населенням за продовольство, транспорт, ремонт техніки тощо. А з іншого вважає, що ці грошові документи “не

стільки гроші, скільки облігації, а ще більше — засіб пропаганди патріотичних ідей”³⁷.

Виходячи з того постулату, що кожен мемуарист — син свого часу і не виключена можливість обмежено-ностальгічного бачення ним історичної реальності, автор критично поставився до їх свідчень при відтворенні фінансово-господарської діяльності оунівського підпілля з використанням бофонів. Запорукою подолання цієї вади мемуарної літератури, на нашу думку, є поєднання історичного та логічного методів в дослідженні.

Важливими джерелами по проблемі студіювання є каталоги та альбоми, в яких містяться дані про грошові документи ОУН. Ці специфічні видання нерідко подають тільки статистичний матеріал та намагаються його класифікувати, використовуючи свої, не зовсім наукові, принципи класифікації.

У відомих каталогах паперових грошових знаків Г. Стегна³⁸, а згодом А. Піка³⁹ подана стисла і неточна інформація про “грошовий знак УПА 5 карбованців”.

Щоправда, у подальших перевиданнях каталогу, А. Пік зробив деякі розпльовчасті уточнення, зокрема, що ця “бона УПА була квитанцією пожертвування” і “знаходилась в обігу як розписка”. Автор вказав на існування подібних бон, емітованих протягом 1945-1949 рр. “іншими українськими групами”: ОУН, УГВР, АБН⁴⁰.

На жаль, і українська діаспора залишилась осторонь від теоретичного дослідження цієї проблеми. Разом з тим, окремі її автори (як правило, ветерани ОУН -УПА), керуючись винятково патріотичними почуттями, зуміли своїми публікаціями матеріалів частково ліквідувати недопустиму прогалину в історії українського руху Опору.

До них, насамперед, слід віднести книжку — альбом “Польова пошта УПА”, яку упорядкували Р. Дубиняк та П. Цибаняк (Великобританія) за активної участі С. Голяша (США). Праця цінна з погляду джерелознавства. В ній, поряд з філателістичними матеріалами, подані відомості стосовно 23 грошових документів ОУН-УПА з посиланнями про місця їх зберігання⁴¹. У тому ж році побачила світ наступна книга-каталог цих же авторів “Жетони на фонди виз-

вольної боротьби”, у якій основна увага приділена ілюстративному опису грошових документів ОУН, але без боністичного аналізу джерел, без глибокого підходу до оцінки діяльності емітента⁴². Щоправда, такого завдання автори перед собою і не ставили.

Р. Дубиняк та його співавтори визначають грошові документи підпілля як жетони, тобто, “паперові нагороди” (грамоти) за добровільно пожертвовані гроші на бойовий фонд ОУН. Дане визначення страждає односторонністю, оскільки цілком ігнорує примусове оподаткування та реквізиційну функцію бофонів, які частково існували в часи німецької окупації й домінували в роки боротьби із сталінізмом (1944-1952 рр.).

Деякі оунівських грошових документів також вмістив у своєму філателістичному каталозі дослідник з Бельгії М. Хом’як⁴³, помилково ототожнивши їх із недержавними гербовими марками.

В історичній літературі часів тоталітаризму проблему грошових документів ОУН не вивчали, й навіть не заохочували до розгляду з пропагандистською метою, скажімо, для “розвінчування ідеології українського буржуазного націоналізму”. Це негативно вплинуло на пошук і каталогізацію цих джерел. Тому автори більшості каталогів грошових знаків, які побачили світ у колишньому СРСР, за винятком А. Бадаєва⁴⁴, не подавали ніякої інформації про грошові документи ОУН.

Тільки у 1992 р. Волинський обласний краєзнавчий музей опублікував альбом графіки Ніла Хасевича, у якому вмістив чотири авторські “квитки”, тобто бофони, з приблизними датами їх емісії (1942–1947 рр.). Оригінали передано до цього музею управлінням СБУ у Волинській області⁴⁵.

При формуванні свого каталогу П. Рябенко, очевидно, користувався суперечливими публікаціями в пресі про грошові документи підпілля. Окрім того, що автор подав досить таки приблизну інформацію про бофони, він ще приписав їх емісію неіснуючому органу — “Українському Національному Уряду на чолі із С. Бандерою”⁴⁶.

Авторам каталогів часто бракує знань термінології, принципів наукової класифікації і методики дослідження

спеціальної історичної дисципліни боністики.

Загальна характеристика джерельної бази, яку використовує автор, свідчить, що діяльність фінансово-господарських органів ОУН в 1939-1952 рр. з використанням бофонів — це об'єктивна історична реальність, котра потребує серйозного наукового дослідження.

Таким чином, бофони ОУН, як історико-економічні джерела, підвладні науковому аналізу в тому випадку, коли він вільний від ідеологічних пристрастей. Аналіз дає можливість простежити процес становлення і розвиток бофонної системи ОУН, розкрити особливості її функціонування як окремої важливої складової українського руху Опору.

¹ Гроші в Україні: факти і документи. М.Дмитрієнко (керівник авт. колективу), В.Литвин, Л.Яковлева. К., 1998.

² Там само. С.85-94.

³ Стецько Я. Наші шляхи (підпільне видання). Б. м. і р.; Його ж. 30 червня 1941 р. Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967.

⁴ Старух Я. Короткий популярний виклад ідеології і політики українського націоналізму (нарис підставових думок) (підпільне видання). Б. м. і р.

⁵ Лебедь М. Українська Повстанська Армія. УПА. Мюнхен, 1946.

⁶ Боротьба ОУН за владу (підпільне видання) Б. м., б. р.

⁷ Волянський О. Розлам в ОУН - його причини і наслідки //Вісник (Нью-Йорк). 1948. № 4.

⁸ Лісовий Р. Розлом в ОУН (Критичні нариси з нагоди двадцятиліття заснування ОУН). Б. м.; 1949.

⁹ Шуляк О. В ім'я правди (до історії повстанського руху на Україні). Роттердам, 1947.

¹⁰ Slawic Wacław Prawa twar Banderowcu. Praga, 1948.

¹¹ Алексеев А.М. Военная валюта. М., 1948.

¹² Голяш-Мар С. Підпільні друкарні та їх друковане слово //Бойові друзі: збірка спогадів з дій ОУН (1920-1945). Торонто, 1993. Т.2.

¹³ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. Мюнхен, 1953; Його ж. Степан Бандера, символ революційної безком-

промисловості. Нью-Йорк; Торонто, 1961; Його ж. Роман Шухевич (ген. Тарас Чупринка) командир армії безсмертних. Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1970.

¹⁴ Константинов Л. Удар мечем. М., 1970. С. 245.

¹⁵ Рудов В. Вьюга. М., 1977. С. 312.

¹⁶ Szczesniak A., Szota W. Droga do nikad: Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa, 1973.

¹⁷ Тхоржевський Р.И. Методика комплексного изучения денежных знаков, бон //Вестник Киев. ун-та. (Серия история). 1975. № 17; Його ж. Паперові гроші України. Тернопіль, 1991; Его же. Отечественная бонистика. К., 1988.

¹⁸ Сенкевич Д. Классификация бон //Советский коллекционер. 1983. № 21.

¹⁹ Тхоржевський Р.И. Паперові гроші України. Тернопіль, 1991.

²⁰ Косик В. Україна під час Другої світової війни (1939-1945). К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992.

²¹ Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998. С. 85-94.

²² Клименко О.О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939-1952 років. Тернопіль, 1999.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1.

²⁴ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області. Добірка документів ОУН.

²⁵ Державний архів СБУ. Добірка матеріалів. ОУН-УПА. Спр. 1290. Арк.84.

²⁶ Там само. Спр.376. Т.61.

²⁷ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. Видання ЗЧ ОУН, 1955; УГВР у світлі документів //БУП, 1956. Ч.3; УПА у світлі документів //БУП, 1957. Ч.6.

²⁸ Боровець-Бульба Т. Армія без держави. Львів, 1993.

²⁹ Борець-Чумак Ю. Рейд без зброї. УПА на Заході. Спогади. Лондон, 1982.

³⁰ Кольба М. ДУН. Детройт, 1992.

³¹ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто; Нью-Йорк, 1991.

³² Кекіш П. По свіжих слідах минулого. Тернопіль, 1993.

³³ Василевський П. Буковинські бофони //Дрогобицький колекціонер. 1993. Серпень-вересень.

- 34 Там само. С.9.
 35 Там само. С.7.
 36 Дубас М. Унікальні листочки //Воля і Батьківщина. Львів, 1998. Число 1. (10/26). С.123.
 37 Несенюк И. Не ты, гривня, первая //Всеукраинские ведомости. 1996. 14 сент.
 38 Sten G. Banknotes of the World (1368-1955). N.p., 1967.
 39 Pick A. Standart catalog of World paper money. Krause publications, 1977.
 40 Pick A. Standart catalog of World paper money. Krause publications, 1980.
 41 Польова пошта УПА (тимчасова збірка матеріалів). Вест-Йорк (Великобританія), 1991.
 42 Жетони та фонди визвольної боротьби (тимчасова збірка матеріалів). Вест-Йорк (Великобританія), 1991.
 43 Хомяк М. (упорядник). Каталог українських недержавних марок. Брюссель, 1987.
 44 Бадаев А.С. Бумажные деньги, ходившие по Украине. Чернигов, 1991.
 45 Хасевич Н. Графіка. Луцьк, 1992.
 46 Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1994). К., 1998. С.318.

Олександр Рубльов

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Вивчення проблем тоталітарного минулого у сучасній вітчизняній історіографії масштабно розпочалося вже наприкінці 80-х років і дістало потужний імпульс із здобуттям Україною незалежності.

Очевидно, відповідаючи на злободенне тоді питання – «Чи маємо ми історичну науку?»¹, – нещадно критиковані «офіційні історики» з Інституту історії України розпочали із

1990 р. виконання піонерської (як на ті часи) для вітчизняної історіографії науково-дослідної теми – «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років в контексті розробки проблем регіональної історії (На матеріалах України)» (науковий керівник – канд. іст. наук Ю. З. Данилюк). Виконання теми невдовзі увінчалася публікацією двох знакових книжок – очевидно, вперше побудованих на використанні матеріалів центрального та архівів обласних управлінь СБУ². 1992 р. з'явилася постанова № 530 Кабінету Міністрів України «Про підготовку і випуск серії книг “Реабілітовані історією”», розпочалася робота Головної та обласних редколегій «Реабілітовані історією»...

Із того часу на світ Божий з'явилися десятки книжок, сотні, якщо не тисячі, статей, брошур, газетних публікацій, відбулися десятки різноманітних конференцій³.

Тим не менше, праць, які б подавали панорамне бачення та аналіз радянського тоталітаризму в Україні упродовж усього періоду його існування (чи принаймні вагомого його хронологічного відрізка) не так вже й багато. Серед них привертають увагу, насамперед, роботи І. Г. Біласа, С. І. Білокона, І. І. Винниченка, В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького, В. В. Ченцова, Ю. І. Шаповала, Б. О. Яроша та ін.⁴. Саме коло згаданих дослідників і дало останніми роками національній історіографії переважно більшість докторів історичних наук із названої проблематики⁵. Значну увагу вітчизняних дослідників упродовж останнього десятиліття привертала трагічні події трьох голодоморів в Україні радянської доби – 1921–1922, 1932–1933 та 1946–1947 рр., яким присвячені численні розвідки українських авторів⁶, матеріали наукових конференцій⁷, а також ґрунтовні збірники документів⁸. Знаменно, що ледь не наприкінці горбачовської «перебудови», під тиском непереможних обставин, вже втрачаючи контроль над ситуацією у республіці, вчорашня «керівна і спрямовуюча сила» тоталітарної держави у її республіканській іпостасі – КПУ – 26 січня 1990 р. ухвалює постанову «Про голод 1932–1933 рр. на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів», завдяки чому було оприлюднено чи не перший вітчизняний збірник документів і матеріалів, присвячений цій трагічній сторінці національного минулого⁹.